

Jakub Kuciak

Jagiellońskie Centrum Językowe
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΠΤΑ ΘΕΑΜΑΤΩΝ PSEUDO-FILONA BIZANTYŃSKIEGO I JEGO ZASTOSOWANIE W NAUCZANIU JĘZYKA STAROGRECKIEGO

Streszczenie: Celem niniejszego tekstu jest przedstawienie możliwości, jakich w dydaktyce języka starogreckiego dostarcza traktat Pseudo-Filona Bizantyńskiego *Περὶ τῶν ἑπτὰ θαυμάτων*, dotyczący tak zwanych siedmiu cudów świata starożytnego. Artykuł prezentuje, jakie zagadnienia gramatyczne, leksykalne, a także kulturowe mogą być wprowadzane, rozszerzane dzięki temu traktatowi. Poniższe rozważania są owocem doświadczenia autora z pracą ze studentami Wydziału Historycznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, którzy podczas lektoratu zajmowali się wspomnianym tekstem.

Słowa kluczowe: dydaktyka języka starogreckiego, Pseudo-Filon z Bizancjum, *peri ton hepta theamatou*, siedem cudów świata

PSEUDO-PHILO OF BYZANTIUM'S ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΠΤΑ ΘΕΑΜΑΤΩΝ AND ITS USE IN TEACHING ANCIENT GREEK

Abstract: The purpose of this article is to present the possibilities that Pseudo-Philo of Byzantium's *Περὶ τῶν ἑπτὰ θαυμάτων*, a treatise on the Seven Wonders of the Ancient World, offers to a didactician of Ancient Greek. The article discusses the aspects of grammar, lexis and culture that can be introduced and developed using pseudo-Philo of Byzantium's work. The following analysis is a result of the author's work with the students in the Faculty of History of the Jagiellonian University who examined the aforementioned text during a course in the Ancient Greek language.

Keywords: Ancient Greek, Pseudo-Philo of Byzantium, *peri ton hepta theamatou*, Seven Wonders of the Ancient World

Wprowadzenie

Jagiellońskie Centrum Językowe w swojej ofercie dydaktycznej umożliwia studentom Uniwersytetu Jagiellońskiego naukę nie tylko języków nowożytnych, ale także języków klasycznych. Chodzi w tym wypadku głównie o język łaciński, aczkolwiek w roku akademickim 2016/2017 uruchomiono lektorat języka starogreckiego, przeznaczony w głównej mierze dla studentów Wydziału Historycznego UJ będących na studiach I, II bądź III stopnia. Początkowo lektorat przewidywał 60 godzin zajęć, a od roku akademickiego 2021/2022 istnieje możliwość kontynuacji kursu przez kolejne 60 godzin.

Pojawienie się COVID-19 odcisnęło swoje piętno na niemal wszystkich aspektach życia, również na dydaktyce uniwersyteckiej. W początkowej fazie pandemii, szukając nowych bodźców i materiałów, które mógłbym wykorzystać w czasie zajęć zdalnych, natknąłem się na zdanie oddające w zupełności sytuację, w jakiej się wszyscy znaleźliśmy – zamknięci w czterech ścianach i „przykuci” do ekranu komputera:

διὰ τοῦτο θαυμαστὸν παιδεία καὶ μεγαλόδωρον, ὅτι τῆς ὁδοιπορίας ἀπολύσασα τὸν ἄνθρωπον οἴκοι τὰ καλὰ δείκνυσιν, ὄμματα τῆ ψυχῆ προσδιδοῦσα

z tego powodu wykształcenie jest czymś nadzwyczajnym i hojnym, bowiem wyzwala człowieka od wędrowania, pokazując [mu] wspaniałości [świata] w domu; przydaje bowiem oczy [jego] duszy.

Zacytowane zdanie pochodzi ze wstępu do niewielkiego traktatu pod tytułem *Περὶ τῶν ἑπτὰ θεαμάτων* (*O siedmiu cudach świata*), autorstwa Pseudo-Filona Bizantyńskiego, który okazał się tekstem znakomicie nadającym się do wykorzystania w trakcie zajęć ze studentami Wydziału Historycznego.

Jako że lektorat z języka starogreckiego nie ogranicza się jedynie do nauki języka, ale uwzględnia też treści kulturowe i historyczne, dzieło *Περὶ τῶν ἑπτὰ θεαμάτων* może się stać przedmiotem zainteresowania na co najmniej dwóch 90-minutowych spotkaniach. Uzupełniany komentarzem historyczno-kulturowym przekład jest asumptem do rozpoznawania i ćwiczenia nowo poznanych zagadnień gramatycznych, a także do zapoznania studentów z niektórymi fundamentalnymi dla kultury greckiej terminami, o czym będzie mowa poniżej.

Tytułem wprowadzenia chciałbym również zwrócić uwagę na metodę nauczania języka starogreckiego, jaka jest stosowana podczas prowadzonych zajęć. Wszelkie propozycje zawarte w niniejszym artykule odnoszą się do zajęć wykorzystujących tak zwaną metodę gramatyczno-tłumaczeniową. Jak sama nazwa wskazuje, owa metoda polega na analizie gramatycznej tekstu oraz jego przekładu na język, w którym kurs jest prowadzony. Wymienione podejście bez wątpienia dominuje w dydaktyce języka starogreckiego i w zasadzie wszelkie podręczniki i pomoce dydaktyczne dostępne na polskim rynku wydawniczym uwzględniają tę metodę, takie jak *Ἑλληνές ἐσμεν πάντες. Podręcznik do nauki*

języka starogreckiego Moniki Mikuły i Magdaleny Popiołek, *Μορμολόκη. Książka do nauki języka starogreckiego* Małgorzaty Borowskiej czy też *Hellenike Glotta* Agnieszki i Kazimierza Korusów. Kurs przeznaczony dla studentów Wydziału Historycznego UJ do roku akademickiego 2021/2022 realizowany był także według tej metody. Trzeba jednak podkreślić, że w dydaktyce języków klasycznych coraz większe uznanie zyskuje metoda indukcji kontekstualnej (metoda naturalna, tzw. łacina/greka żywa), która najbardziej kojarzona jest z podręcznikiem *Lingua Latina per se illustrata* autorstwa Hansa Henninga Ørberga. Elementarne pryncypium tej zasady brzmi: *Legere, agere neque convertere umquam* (Czytać, działać i nigdy nie tłumaczyć)¹. W wypadku nauki języka starogreckiego do bardzo podobnego podejścia do dydaktyki odnosi się podręcznik *Athenaze* (Balme, Lawall, Miraglia, Bórri, 2021)². Od roku akademickiego 2022/2023 na zajęciach języka starogreckiego dla studentów Wydziału Historycznego UJ doszło do zmiany metody nauczania, *scilicet* metodę gramatyczno-tłumaczeniową zastąpiła metoda indukcji kontekstualnej, aczkolwiek zachowano pewne elementy pierwotnego podejścia. Podręcznikiem głównym stało się *Athenaze* (wersja włoska)³, wszechobecne w metodzie gramatyczno-tłumaczeniowej czytanie intensywne zastąpione zostało w dużej mierze czytaniem ekstensywnym⁴, przy czym teksty poddane lekturze ekstensywnej nie są tłumaczone – zgodnie z zasadą *numquam convertere* – na język polski.

Przedstawione w poniższym tekście rozważania i propozycje są rezultatem kursu prowadzonego jeszcze metodą gramatyczno-tłumaczeniową. Nie oznacza to bynajmniej, że nie znajdują one zastosowania w zajęciach wychodzących z innych założeń metodologicznych, jako przykład lektury intensywnej.

¹ Podręcznik Ørberga ma dwie części: *Familia Romana* oraz *Roma Aeterna*; zob. Ørberg, 2021a, 2021b; więcej na temat tej metody w odniesieniu do języka łacińskiego piszą m.in. Katarzyna Ochman oraz Marcin Loch; cf. Ochman, 2014; Loch, 2015; cf. także np. wystąpienia dostępne w internecie: M. Loch, „*Żywa łacina*” jako metoda dydaktyczna; *Treści kulturowe i wychowawcze w podręczniku „Familia Romana” H.H. Ørberga*.

² Również w odniesieniu do języka starogreckiego metoda indukcji kontekstualnej/ metoda naturalna/ metoda żywa cieszy się coraz większą popularnością. Należy zwrócić uwagę na działającą w Jerozolimie Instytut Polis, któremu przewodzi prof. Christopher Rico. Instytut Polis na podstawie metody bezpośredniej oferuje kursy nie tylko łaciny i greki, ale także między innymi biblijnego hebrajskiego czy koptyjskiego. Warto jeszcze wspomnieć o działalności dydaktycznej *Schola Humanistica* oraz *τρίοδος – trivium*, oferujących kursy języka łacińskiego oraz starogreckiego, w czasie których stosuje się metodę naturalną.

³ Jako że nie ma polskiej wersji językowej tego podręcznika, poszczególne lekcje są na bieżąco tłumaczone przez prowadzącego zajęcia.

⁴ Czytanie ekstensywne polega na lekturze tekstów dłuższych, o łatwym/umiarkowanym stopniu trudności. W trakcie lektury ekstensywnej znaczenie nowego słownictwa można wywnioskować z kontekstu. Czytanie intensywne polega na kompleksowej analizie tekstu – zarówno na płaszczyźnie leksykalnej, jak i gramatycznej. Jako że jest to proces wymagający dużego skupienia, teksty powinny być krótkie. O zaletach czytania ekstensywnego w glottodydaktyce cf. np. Seretny, 2013. Wskazany tekst dotyczy, co prawda, dydaktyki języka polskiego, aczkolwiek poczynione przez autorkę spostrzeżenia bardzo dobrze współgrają z dydaktyką języków klasycznych.

Pseudo-Filon Bizantyński i jego Περὶ τῶν ἑπτὰ Θεαμάτων

Jako że traktat Περὶ τῶν ἑπτὰ Θεαμάτων oraz jego autor są bardzo słabo znani nawet wśród filologów klasycznych, pracę z wyżej wymienionym dziełem należy rozpocząć od krótkiego przedstawienia jego twórcy. Wykład na ten temat nie może być obszerny, ponieważ o Pseudo-Filonie Bizantyńskim nie wiemy praktycznie nic (*DNP*, s.v. *Filon*: 17). Dla uczestników, którzy na zajęciach z greki dopiero wchodzą w świat literatury starożytnej, informacja ta będzie znakomitym unaocznieniem stanu wiedzy – a w zasadzie niewiedzy – odnośnie do niektórych (czasem nawet bardzo znaczących) autorów. Będzie to również bardzo dobra okazja do wytłumaczenia słuchaczom znaczenia owego quasi-epitetu Pseudo-, który pochodzi od przymiotnika „ψευδός”, czyli „fałszywy”, i stosowany jest w odniesieniu do tych dzieł, których autorstwo w nauce z biegiem czasu zostało podważone.

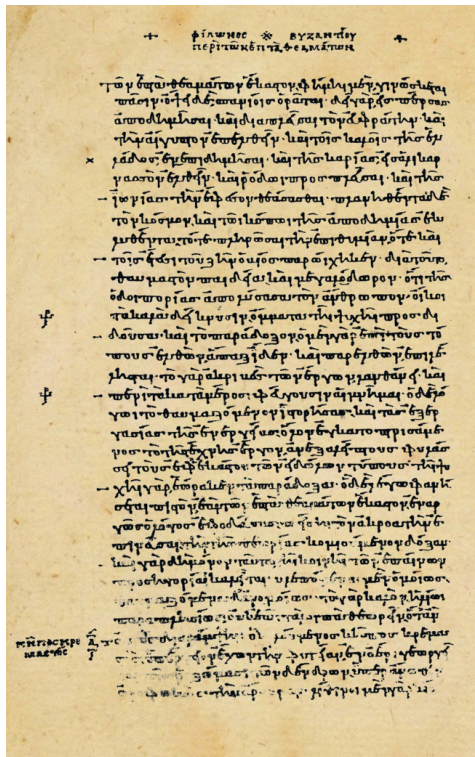
Traktat Περὶ τῶν ἑπτὰ Θεαμάτων oprócz tego świetnie pokazuje, że w nauce nie ma konsensusu co do jego autorstwa. W dzisiejszej nauce większość badaczy opowiada się za tym, że to dzieło powstało w IV wieku n.e. – zwolennicy wspomnianej datacji nazywają autora dzieła Pseudo-Filonem Bizantyńskim (z Bizancjum). Natomiast ci, którzy skłaniają się ku III wiekowi p.n.e. (których dziś jest mniejszość), Filonem Bizantyńskim (z Bizancjum) (np. Jähning, Sonnabend, 2010: 6). W tym miejscu można wyjaśnić uczestnikom, że imię Filon do autora Περὶ τῶν ἑπτὰ Θεαμάτων przyłgnęło z tego względu, iż pierwotnie za twórcę traktatu uważano Filona Bizantyńskiego – pisarza, autora tekstów z zakresu mechaniki, spod którego pióra wyszedł między innymi traktat *Mechanikē* (Μηχανικὴ Σύνταξις), żyjącego w III wieku p.n.e. Analiza filologiczna dzieła dowodzi jednak, że Περὶ τῶν ἑπτὰ Θεαμάτων powstało później, jakkolwiek – o czym wspomnieliśmy wyżej – nie ma w nauce co do tego 100-procentowej jednomyślności.

Dla studentów historii dobrą paralełą będzie między innymi traktat Pseudo-Ksenofonta *O ustroju Ateńczyków* (Ἀθηναίων πολιτεία), w tradycji anglosaskiej zwanego Starym Oligarchą (*Old Oligarch*). Już w czasach antycznych pojawiły się kontrowersje odnoszące się do autorstwa, aczkolwiek zdecydowana większość autorów starożytnych uważała, że autorem tego dzieła był Ksenofont. Warto przywołać w tym miejscu fragment *Żywotów słynnych filozofów* pióra Diogenesa Laertiosa, który w rozdziale poświęconym Ksenofontowi (II 6) wśród dzieł Ateńczyka wymienia Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων πολιτεία. Diogenes Laertios informuje jednocześnie, że Demetriusz z Magnezji (żyjący w I wieku p.n.e.) miał kwestionować autorstwo Ksenofonta – Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων Πολιτείαν, ἦν φησιν οὐκ εἶναι Ξενοφώντος ὁ Μάγνης Δημήτριος. Opinia, że to nie Ksenofont był autorem traktatu, szersze uznanie znalazła dopiero w XIX wieku, aczkolwiek także i dziś są badacze, którzy starają się udowodnić ksenofontową proveniencję traktatu (por. np. Lenfant, 2017: xvi – xxvii; Sprawski, Kuciak, Duszyński, Boddzek, 2018: 62–63).

Pracę nad interesującym nas dziełem rozpoczynamy od tłumaczenia fragmentu *prooimion*. Warto dodać, że nie jest to tekst w jakikolwiek sposób uproszczony, lecz jedynie skrócony:

τῶν ἐπτὰ θαυμάτων ἕκαστον φήμη μὲν γινώσκειται πᾶσιν, ὄψει δὲ σπανίοις ὄραται. δεῖ γὰρ εἰς Πέρσας ἀποδημησαι καὶ διαπλευῦσαι τὸν Εὐφράτην καὶ τὴν Αἴγυπτον ἐπελθεῖν καὶ τοῖς Ἡλείοις τῆς Ἑλλάδος ἐνεπιδημησαι καὶ τῆς Καρίας εἰς Ἀλικαρνασσὸν ἐλθεῖν καὶ Ῥόδῳ προσπλευσαι καὶ τῆς Ἰωνίας τὴν Ἐφεσον θεάσασθαι [...] διὰ τοῦτο θαυμαστὸν παιδεία καὶ μεγαλόδωρον, ὅτι τῆς ὁδοπορίας ἀπολύσασα τὸν ἄνθρωπον οἴκοι τὰ καλὰ δεῖκνυσιν, ὄμματα τῆ ψυχῆ προσδίδουσα.

Każdy spośród z siedmiu cudów świata znany jest wszystkim dzięki swej sławie, jednak niewielu widziało [je] na własne oczy. Trzeba bowiem wybrać się do Persji, przepłynąć Eufkrat, udać się do Egiptu, zatrzymać się w Grecji u Elejczyków⁵, przybyć do Halikarnasu w Karii, popłynąć na Rodos oraz zobaczyć joński Efez. [...] Z tego powodu wykształcenie jest czymś nadzwyczajnym i hojnym, bowiem wyzwala człowieka od wędrowania, pokazując [mu] wspaniałości [świata] w domu; przydaje bowiem oczy [jego] duszy.

Ilustracja 1. Początek traktatu Pseudo-Filona Περὶ τῶν ἐπτὰ θαυμάτων, Codex Palatinus graecus, 398, fol. 56v

Źródło: hs-augsburg.de/~harsch/graeca/Chronologia/S_post04/Pseudo-Philon/phi_them.html [dostęp: 25 stycznia 2023].

⁵ Chodzi o mieszkańców Elidy, gdzie znajdowała się Olimpia.

Zagadnienia gramatyczne

Lekturę traktatu Pseudo-Filona z Bizancjum należy wprowadzić w momencie, gdy uczestnicy kursu poznali już tryb oznajmujący aorystu I i II w stronie czynnej (oraz opcjonalnie medialnej). W wypadku kursu prowadzonego dla studentów Wydziału Historycznego UJ lista najważniejszych czasowników tworzących aoryst II, które mają być opanowane w trakcie kursu, opiera się na zestawieniu opracowanym przez Monikę Mikułę oraz Magdalenę Popiołek (2019: 303–304), autorki podręcznika *Ἑλληνεῖς ἐσμεν πάντες. Podręcznik do nauki języka starogreckiego*. Są to następujące czasowniki: ἄγω (prowadzę, temat aorystu II: ἀγαγ-); αἰρέω (biorę, temat aorystu II: ἔλ-); ἀμαρτάνω (błądzę, temat aorystu II: ἀμαρτ-); ἀποθνήσκω (umieram, temat aorystu II: θαν-); βάλλω (rzucam, temat aorystu II: βαλ-); γίγνομαι (staję się, temat aorystu II: γεν-); ἔρχομαι (wyruszam, przybywam, temat aorystu II: ἔλθ-); ἐσθίω (jem, temat aorystu II: φαγ-); εὐρίσκω (znajduję, temat aorystu II: εὐρ-); ἔχω (mam, temat aorystu II: σχ-); λαγχάνω (losuję, temat aorystu II: λαχ-); λαμβάνω (biorę, temat aorystu II: λαβ-); λανθάνω (ucho-dzę uwagi, temat aorystu II: λαθ-); λέγω (mówię, temat aorystu II: εἰπ-); λείπω (zostawiam, temat aorystu II: λιπ-); μανθάνω (uczę się, temat aorystu II: μαθ-); ὁράω (widzę, temat aorystu II: ἰδ-); πάσχω (cierpię, temat aorystu II: παθ-); πίνω (piję, temat aorystu II: πι-); πίπτω (upadam, temat aorystu II: πεσ-); πυνθάνομαι (dowiaduję się, temat aorystu II: πυθ-); τίκτω (rodzę, temat aorystu II: τεκ-); τρέχω (biegnę, temat aorystu II: δραμ-); τυγχάνω (osiągam przypadkiem, temat aorystu II: τυχ-); φέρω (niosę, temat aorystu II: ἐνεγκ-); φεύγω (uciekam, temat aorystu II: φυγ-).

Na podstawie zdobytej już wiedzy, a więc znajomości tematów aorystu II wyżej wymienionych czasowników oraz znajomości aorystu I sygmatycznego, studenci proszeni są o wskazanie w pierwszych dwóch zdaniach przytoczonego tekstu form aorystu I i II. Mimo że uczestnicy kursu do tej pory nie zetknęli się z formami *infinitivi aoristi activi* oraz *medii*, identyfikują poprawnie wszystkie formy: ἀποδημῆσαι, διαπλεῦσαι, ἐπελθεῖν, ἐνεπιδημῆσαι, ἐλθεῖν, προσπλεῦσαι oraz θεάσασθαι. Następnie uczestnicy, wykorzystując znajomość końcówek *infinitivi praesentis activi* -ειν oraz *medii-passivi* -σθαι oraz konstrukcji δεῖ z infinitiwem, z reguły samodzielnie dochodzą do wniosku, że wskazane przez nich formy aorystu to bezokoliczniki. Ewentualną podpowiedzią może być zwrócenie uwagi na podobną konstrukcję w języku polskim (trzeba/należy + bezokolicznik).

Po rozpoznaniu przez studentów nowych form aorystu prowadzący wyjaśnia, na czym polega różnica w znaczeniu i stosowaniu bezokoliczników czasu teraźniejszego oraz aorystu. Porównywane są na początku te czasowniki, które mają bardzo podobne tematy *presentis* oraz *aoristi* II, na przykład φεύγω czy βάλλω. Na podstawie par bezokoliczników φεύγειν – φυγεῖν (uciekać – uciec) oraz βάλλειν – βαλεῖν (rzucać – rzucić) zostaje zilustrowane, że w wypadku form takich jak bezokolicznik (oraz tryb rozkazujący) aoryst nie wyraża czasu przeszłego, lecz czynność dokonaną (Auerbach, Golias, 1985: 185–186). W nawiązaniu

do powyższych informacji uczestnicy wykonują ćwiczenie mające na celu odnalezienie wszystkich bezokoliczników aorystu, zamienienie ich na *infinitivus praesentis* oraz przedstawienie różnicy w znaczeniu obu form (zob. Appendix 1).

W momencie lektury wstępu do traktatu Περὶ τῶν ἐπτὰ θεαμάτων uczestnicy kursu są już zaznajomieni z występującą w języku starogreckim składnią *accusativus cum infinitivo* (ACI), z którą *nota bene* część słuchaczy zetknęła się na lektoracie z języka łacińskiego. Jako że składnia ACI była wprowadzona tylko z bezokolicznikiem czasu teraźniejszego (zarówno strony czynnej, jak i biernej zwrotnej), przy okazji omawiania tekstu Pseudo-Filona warto zaprezentować studentom, że składnia ACI funkcjonuje także z bezokolicznikami aorystu, które w tym wypadku określają czynność wcześniejszą niż *verbum regens* składni. W tym celu studenci dostają zadanie polegające na pracy z krótkim tekstem, z którym już niegdyś na zajęciach się spotkali – chodzi o nieco zmodyfikowaną wersję czytanki znajdującej się we *Wstępnej nauce języka greckiego* Mariana Goliasa (1954: 6, tekst 7) (zob. Appendix 2). Zadanie polega na wstawieniu wszystkich zdań z tekstu do składni ACI, przy czym *verbum regens* jest dowolne. Najpierw – jako powtórzenie – układana jest wersja z bezokolicznikami czasu teraźniejszego (κτίζειν, θύειν, διαφθείρειν, κατασκευάζειν). W następnej kolejności studenci zmieniają wyżej wspomniane formy na bezokoliczniki aorystu – κτίσαι, θύσαι, διαφθεῖραι, κατασκευάσαι.

Zagadnienia leksykalne

Zaprezentowany fragment *prooimion* traktatu – aczkolwiek niezbyt obszerny – dostarcza kilku pojęć, których znaczenie można szerzej omówić (przy wyborze uwzględniając zainteresowania uczestników kursu). Są to między innymi: ἡ ψυχὴ, -ῆς; ἡ παιδεία, -ας; ἀποδημέω (ἢ ἀποδημία) – ważne dla uczestników interesujących się historią starożytną oraz kulturą antyczną. Pojęcia objaśniane na lektoracie to: τὸ θέαμα, -ατος oraz ἡ ὄψις, -εως.

- τὸ θέαμα, -ατος

Powyższy termin pojawia się już w tytule traktatu – Περὶ τῶν ἐπτὰ θεαμάτων. Uczestnikom kursu warto pokazać, że podczas gdy w języku polskim stosuje się rzeczownik „cuda” (por. też inne języki nowożytne: angielski *Wonders*; niemiecki *Wunder*; francuski *Merveilles*, a także łaciński *miracula*), greckie pojęcie τὸ θέαμα oznacza nie tyle „cud”, ale „widok”, „widowisko”⁶, które etymologicznie powiązane jest między innymi z takimi określeniami, jak czasownik θεάομαι – „patrzeć” czy rzeczownik ἡ θεά – „patrzywanie”, „oglądanie” (nie mylić z ἡ θεά – „bogini”) ⁷. Aby uświadomić uczestnikom kursu, że i dzisiaj w języku polskim

⁶ *Słownik grecko-polski*, s.v. θεᾶμα – widok, widowisko; LSJ, s.v. θεᾶμα – *that which is seen, a sight, show, spectacle*; Passow, s.v. θεᾶμα – *Anblick, Schauspiel*.

⁷ *Etymological Dictionary of Greek*, s.v. θεά.

(oraz w innych językach nowożytnych) posługujemy się na co dzień słowami legitymującymi się tą samą etymologią, pożądanę byłoby – na wzór ćwiczeń *Il greco nell'italiano* z podręcznika *Athenaze* (np. Balme, Lawall, Miraglia, Bórrri, 2021: 12–13) – zwrócić uwagę na rzeczownik „teatr” (gr. τὸ θέατρον), oraz na przymiotnik „teoretyczny” (wraz z jego antonimem – „praktyczny”, mający swój źródłosłów również w języku starogreckim – πράττω („działać”). Określenie τὸ θέαμα mogło mieć zarówno pozytywny, jak i negatywny wydźwięk. W pozytywnym świetle spotykamy rzeczownik τὸ θέαμα między innymi w *Memorabiliach* Ksenofonta – czy też w *Państwie* Platona. U Ksenofonta (*Mem.* II 1.31) mowa jest o „widoku najśłodszym ze wszystkich” (τοῦ πάντων ἡδίστου θεάματος), u Platona (*Rep.*: IV 440a) z kolei o „pięknym widoku” (τοῦ καλοῦ θεάματος). Ze znaczeniem pejoratywnym spotykamy się między innymi w prologu *Prometeusza w okowach* Ajschylosa, kiedy Hefajstos, który nie bez wątpliwości wykonuje wolę Zeusa, zwraca się do Kratosa (uosobienia siły Zeusa) tymi słowami: ὀρᾷς θέαμα δυσθέατον ὄμμασιν („Widzisz ten widok nieznośny dla oczu?”; przeł. R. Chodkowski)⁸. Podobnie funkcjonuje τὸ θέαμα w *Ajasie* Sofoklesa (992–993) – w piątym epejsodionie Teukros, podchodząc do ciała brata, wykrzykuje: ὦ τῶν ἀπάντων δὴ θεαμάτων ἐμοὶ / ἄλγιστον ὧν προσεῖδον ὀφθαλμοῖς ἐγὼ („Najboleśniejszy widoku ze wszystkich, jakie widziały moje oczy!; przeł. R. Chodkowski).

Rzeczownik τὸ θέαμα funkcjonuje poza tym jako określenie czegoś wspaniałego, spektakularnego. Żyjący i tworzący na przełomie er Strabon używa określenia τὸ θέαμα w tym samym kontekście, co autor naszego bizantyńskiego traktatu. W księdze 14 *Geografii*, w passusie poświęconym wyspie Rodos, geograf wspomina bowiem o słynnym kolosie, który powszechnie uważany jest za jeden z siedmiu θεάματα – τῶν γοῦν ἑπτὰ θεαμάτων ὁμολογεῖται (Strab. XIV 2.5). Uczestnikom kursu warto uzmysłowić, że grecki rzeczownik θαῦμα, -ατος (jon. θῶμα), który tłumaczy się jako „cud”, w języku starogreckim nie jest wykorzystywany do ujęcia tego, co my nazywamy siedmioma cudami świata. Zmiana następuje w piśmiennictwie łacińskojęzycznym, aczkolwiek także i tu spotykamy się z różnymi określeniami. Znajdujemy między innymi terminy pochodzące od czasownika *spectare* (tak jak greckie θεάομαι). Tworzący w pierwszym wieku p.n.e. Witruwiusz (I 8.11) w *De architectura* wspomina o Mauzoleum w Hali-karnasie, dziele tak wspaniałym, że zalicza się je do siedmiu cudów świata (*ut in septem spectaculis nominetur*). Również Aulus Gellius w 18 księdze *Noctes Atticae* (Gell. X 18.4) pisze o grobowcu Mauzolososa, że jest zaliczany do siedmiu cudów świata (*numerari inter septem omnium terrarum spectacula*).

⁸ Przy okazji tego wersu można zwrócić uwagę na formę ὄμμασιν od τὸ ὄμμα, -ατος, który to rzeczownik występuje w tłumaczonej w zajęciach wstępie traktatu Pseudo-Filona, a także na zwrot δυσθέατον θέαμα).

- ἡ ὄψις, -εως

Pseudo-Filon przyznaje na samym początku swojego dzieła, że tylko nieliczni mogli podziwiać wszystkie cuda świata na własne oczy, wiąże się to bowiem z wieloma trudnościami. Dzielać się tą opinią, używa on rzeczownika ἡ ὄψις, -εως, którego prymarne znaczenie to „wzrok”. Dla studentów historii bardzo ciekawym uzupełnieniem będzie nawiązanie w tym miejscu do *Dziejów* Herodota i hołdowanym przez niego pryncypiom metodologicznym, które zostały wyłożone w rozdziale 99 księgi drugiej, poświęconej Egiptowi. Interesujący nas passus warto przytoczyć w oryginale:

μέχρι μὲν τούτου ὄψις τε ἐμῆ καὶ γνώμη καὶ ἱστορίη ταῦτα λέγουσα ἐστί, τὸ δὲ ἀπὸ τοῦδε Αἰγυπτίου ἐρχομαι λόγους ἐρέων κατὰ τὰ ἤκουον: προσέσται δὲ αὐτοῖσι τι καὶ τῆς ἐμῆς ὄψιος

Dotąd kierowały mną w opowiadaniu własne obserwacje, sąd i badanie, odtąd zaś mam zamiar mówić o egipskiej historii wedle tego, co o niej słyszałem; znajdzie się jednak przy tym także niejedno, na co sam patrzyłem (przeł. S. Hammer).

W przytoczonym passusie pojawiają się trzy filary, na których Herodot opierał swoją metodę badawczą: ὄψις – wzrok (zatem to, co zobaczył), γνώμη – opinia (zatem to, co sądzi) oraz ἱστορίη – badanie (zatem to, co zbadał). W przypadku terminu ὄψις można się odwołać do kilku konkretnych miejsc w *Dziejach*, w których Herodot powołuje się na to, co zobaczył. Na przykład w księdze IV, poświęconej Scytii, Herodot przekazuje, że jej mieszkańcy pokazali mu niektóre rzeczy na ich ziemi – τοσόνδε μέντοι ἀπέφαινόν μοι ἐς ὄψιν (Hdt: IV 81.1; więcej przykładów zob. Powell, 2013: s.v. ὄψις). Rzeczownik ὄψις Herodot stosuje również w odniesieniu do widzeń sennych, jak w opowieści o córce tyrana Polikratesa, której śniło się (ὄψιν ἐνυπνίου), że jej ojciec wisi w powietrzu, że kąpie go Zeus, a namaszcza Helios (ἐδόκει οἱ τὸν πατέρα ἐν τῷ ἡέρι μετέωρον ἐόντα λοῦσθαι μὲν ὑπὸ τοῦ Διός, χρίεσθαι δὲ ὑπὸ τοῦ ἡλίου) (Hdt: III 124.1; por. np. Kuciak, 2022: 93–94).

Jako dygresję do uczestników można skierować pytanie o pierwotne znaczenie terminu „historia”, zwracając uwagę na wyżej przytoczony passus oraz przede wszystkim na *prooimion* do *Dziejów*, w którym historyk z Halikarnasu zapowiada przedstawienie wyników swoich badań (ἱστορίας ἀπόδεξις). W trakcie wyjaśniania znaczenia terminu ὄψις jako metody badawczej Herodota należy studentów historii i pokrewnych kierunków uświadomić, że mocno zakorzenione nie tylko w nauce, ale także w szerszym kręgu dzięki znakomitej *nota bene* książce Ryszarda Kapuścińskiego *Podróże z Herodotem* wyobrażenie historyka z Halikarnasu jako człowieka wiele podróżującego bywa podawany w wątpliwość. Nie można bowiem wykluczyć, że zapewnienia Herodota, iż odwiedził jakieś miejsce, są

jedynie jedną ze strategii uwiarygodniania informacji (*Beglaubigungsstrategie*)⁹. Dziełko Pseudo-Filona może również posłużyć do zapoznania się z innym niż u Herodota znaczeniem terminu *ὄψις*. Autor traktatu o siedmiu cudach świata stawiał wyżej wiedzę wyniesioną z lektury niż wiedzę wynikającą z autopsji. Jednokrotne obejrzenie czegoś sprawia bowiem, że nie potrafimy zapamiętać wszystkich detali, natomiast gdy nasze badanie opiera się na lekturze, czytelnik może niczym w lustrze podziwiać wszystko razem ze wszelkimi szczegółami:

ὁ μὲν γὰρ ἐπὶ τοὺς τόπους ἔλθων ἅπαξ εἶδεν καὶ παρελθὼν ἐπιλέλησται· τὸ γὰρ ἀκριβὲς τῶν ἔργων λανθάνει καὶ περὶ τὰ κατὰ μέρος φεύγουσιν αἱ μνημαὶ· ὁ δὲ λόγῳ τὸ θαυμαζόμενον ἱστορήσας καὶ τὰς ἐξεργασίας τῆς ἐνεργείας, ὅλον ἐγκατοπτρισάμενος τὸ τῆς τέχνης ἔργον ἀνεξαλείπτους φυλάσσει τοὺς ἐφ' ἐκάστου τῶν εἰδώλων τύπους.

Zagadnienia kulturowe

To, że tematyka traktatu *Περὶ τῶν ἑπτὰ θαυμάτων* nadaje się znakomicie do zajęcia się ze słuchaczami wybranymi zagadnieniami kulturowymi, pokazują inne publikacje o charakterze dydaktycznym. Przykładem tego jest drugi tom podręcznika języka łacińskiego *Homo Romānus*, w którym lekcja XLIII – *Septem mundi miracūla* – w bardzo atrakcyjny sposób zaznajamia uczniów z „kanoniczną” listą siedmiu cudów świata (aczkolwiek autorzy wspominają, że w starożytności funkcjonowało kilka różniących się od siebie spisów), co uzupełniono trzema fragmentami z dzieł Pliniusza Młodszeo oraz Kasjodora (Ryba, Wolanin, Kłęczar, 2018: 138–145). Siedmiu cudów świata dotyczy również jeden z tekstów w zbiorze *Varietas delectat – de septem mundi operibus* (Gładowska, Stachowicz-Garstka, Zawadzka, 2019: 51).

Jeśli chodzi o zagadnienia kulturowe, to pierwszą rzeczą, jaka się nasuwa, jest przedstawienie pokrótce z osobna każdego z siedmiu cudów, jakie zostały uwzględnione w *Περὶ τῶν ἑπτὰ θαυμάτων*. Istnieje wiele publikacji traktujących o poszczególnych cudach świata starożytnego, w niniejszym tekście jednak nie będę poruszał tego zagadnienia – np. Clayton, Price (red.), 1988; Brodersen, 1996; Jähmig, Sonnabend, 2010; Jordan, 2014. Z tego samego powodu na zajęciach tylko pokrótce odnoszę się do każdego cudu świata oddzielnie, koncentrując uwagę bardziej na samej liście, a właściwie listach, siedmiu cudów i jej/ich ewolucji. Na początku należy zwrócić uwagę na samą cyfrę siedem, która odgrywała w antyku grecko-rzymskim niepoślednią rolę – oprócz siedmiu cudów świata mamy do czynienia między innymi z siedmioma córkami tytana Atlasa i okeanidy Plejone,

⁹ Ekstremalny punkt widzenia reprezentuje praca Detleva Fehlinga *Die Quellenangaben bei Herodot*, który przekonywał, że wszelkie podane przez Herodota źródła zostały zmyślone; zob. Fehling, 1971.

a więc Plejadami¹⁰, z wyprawą siedmiu przeciw Tebom, której Ajschylos poświęcił jedną ze swoich tragedii (ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας), czy też z listą siedmiu mędrców.

Interesujący nas traktat Περὶ τῶν ἐπτὰ θαυμάτων przywołuje następujące budowle: wiszące ogrody (κῆπος κρεμαστός), piramidy w Memfis (αἱ ἐν Μέμφει πυραμίδες), posąg Zeusa w Olimpii (Ζεὺς Ὀλύμπιος), kolos na wyspie Rodos (ὁ ἐν Ῥόδῳ κολοσσός), mury Babilonu (τείχη Βαβυλῶνος), świątynia Artemidy w Efezie (ὁ ἐν Ἐφέσῳ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος), Mauzoleum w Halikarnasie (τὸ ἐν Ἀλικαρνασσῶ Μουσῶλειον), przy czym passus o grobowcu króla Mauzolososa się nie zachował. Jako że zestawienie Pseudo-Filona powstało dopiero w późnej starożytności, słuchaczom warto zaprezentować najstarszą w pełni zachowaną listę siedmiu cudów świata, a więc epigram wchodzący w skład *Antologii Palatyńskiej*. Ponieważ w kodeksie utwór zachował się pod imieniem Antypatra, dziś w nauce uważa się z reguły, że epigram jest autorstwa Antypatra z Sydonu – poety żyjącego na przełomie II i I wieku p.n.e.:

καὶ κραναῆς Βαβυλῶνος ἐπίδρομον ἄρμασι τεῖχος
καὶ τὸν ἐπ' Ἀλφειῷ Ζᾶνα κατηυγασάμην,
κάπων τ' αἰώρημα, καὶ Ἡελίοιο κολοσσόν,
καὶ μέγαν αἰπεινᾶν πυραμίδων κάματον,
μνᾶμά τε Μασσώλοιο πελώριον ἀλλ' ὅτ' ἔσειδον
Ἀρτέμιδος νεφέων ἄχρι θεόντα δόμον,
κεῖνα μὲν ἡμαύρωτο † δεκηνίδε νόσφιν Ὀλύμπου
ἄλιος οὐδὲν πῶ τοῖον ἐπηυγάσατο (AP III 59).

W zacytowanym epigramie Antypater wymienia siedem cudów świata: mury Babilonu (Βαβυλῶνος τεῖχος), posąg Zeusa w Olimpii (τὸν ἐπ' Ἀλφειῷ¹¹ Ζᾶνα), wiszące ogrody (κάπων τ' αἰώρημα), kolos na Rodos (Ἡελίοιο κολοσσόν), piramidy, mauzoleum w Halikarnasie (μνᾶμά τε Μασσώλοιο) oraz świątynię Artemidy w Efezie (Ἀρτέμιδος δόμον). Prym wśród cudów przyznaje Antypater świątyni Artemidy, sięgającej aż do chmur (νεφέων ἄχρι θεόντα), tak wspaniałej, że nawet sam Zeus nie widział – poza Olimpem – czegoś podobnego. Warto podkreślić także, że u Antypatra – chociaż nie *expressis verbis* – występuje ἡ ὄψις w znaczeniu tego, co widziało się na własne oczy. Antypater używa bowiem formy aorystu medialnego κατηυγασάμην (od czasownika καταυγάζω), który w tym miejscu oznacza „ujrzałem”, „zobaczyłem”. Mimo że listy Antypatra i Pseudo-Filona się pokrywają, należy uczestnikom kursu zwrócić uwagę, że nie funkcjonowała w starożytności jedna kanoniczna lista, a autorzy mogli dość dowolnie dodawać inne elementy. Można dyskutować, kiedy tego typu listy zaczęły powstawać – ze stuprocentową pewnością możemy jedynie stwierdzić, że istniały one na przełomie er, jako że wspomina o nich Diodor Sycylijski. Na początku

¹⁰ O Plejadach wspomina m.in. Apollodor w *Bibliotece opowieści mitycznych* (III 110–114).

¹¹ U Antypatra nie pojawiają się ani nazwa Olimpia, ani nazwa Elida (czy też Elejczycy, jak u Pseudo-Filona), lecz płynąca przez Elidę rzeka Alfejos.

drugiej księgi swej *Biblioteki*, która poświęcona jest sprawom egipskim (περιέχει τὰς κατ' Αἴγυπτον πράξεις), zapowiada, że zajmie się również piramidami, które wymieniane są wśród siedmiu cudów świata (αἱ κατασκευαὶ τῶν πυραμίδων τῶν ἀναγραφομένων ἐν τοῖς ἑπτὰ θαυμαζομένοις ἔργοις) (Diod. Sic. II 1). Listy funkcyjowały już zapewne w okresie hellenistycznym, kiedy to powstawały też utwory poświęcone poszczególnym cudom, na przykład zachowany fragmentarycznie jamb Kallimacha (2017) opisujący posąg Zeusa w Olimpii – *Jamb* 6 (Fr 196). Posługując się innymi przykładami z literatury starożytnej, warto uczestnikom kursu unaocznic wspomnianą dowolność w doborze cudów. Odpowiedni może być tu epigram Marcjalisa otwierający *Księgę widowisk* (*Liber spectaculorum* 1):

Milcz, barbarzyńska Memfis, co słyniesz dziwem piramid,
niech Babilonu nie chwali już asyryjski cud,
Jonowie niech się nie chlubią świątynią rozstajnej bogini,
o Delos niech milczy ołtarz, co z rogów zbudował go bóg,
a Mauzolosu grobu, co zawisł w przestworze powietrza,
w pochwałach swych Karyjczycy niech nie wynoszą do gwiazd –
nic się nie może równać z amfiteatrem Cezara:
jedna budowla zagarnie sławę wszystkich tych dzieł (przeł. K. Różycka-Tomaszuk).

W epigramie poeta odniósł się do kilku „kanonicznych” cudów świata, takich jak piramidy, wiszące ogrody w Babilonie, świątynia Artemidy, mauzoleum w Halikarnasie. Jednak oprócz nich wymieniony został ołtarz Apollona na Delos, o którego istnieniu informuje już Homer w *Odysei* (VI 162–163), a wśród cudów świata wymienia go Plutarch (*Mor.* 983E). Dodatkiem samego poety jest „amfiteatr Cezara”, a więc Amfiteatr Flawiuszy (Koloseum), które – tak jak świątynia Artemidy według Antypatra – ma przewyższać wszystkie inne znakomite budowle. Podobnych odstępstw od „kanonicznej” listy pojawia się w literaturze dużo więcej – wszystkie one mogą być wykorzystane jako przykład swobody w wyborze do listy cudów świata.

Podsumowanie

Konkludując powyższe rozważania, można stwierdzić, że traktat Pseudo-Filona z Bizancjum *Περὶ τῶν ἑπτὰ θαυμάτων* jest tekstem bardzo dobrze nadającym się do wykorzystania w trakcie lektoratu języka starogreckiego dla słuchaczy średnio zaawansowanych. Od strony gramatycznej pozwala on na rozszerzenie wiedzy na temat aorystu (zwłaszcza bezokolicznika) oraz składni ACI. W traktacie pojawia się spora liczba terminów, których znaczenie można uczestnikom kursu szczegółowo wyłożyć zgodnie z ich zainteresowaniami oraz profilem zajęć (tak jak przedstawiono wyżej na przykładzie terminów ἡ ὄψις oraz τὸ θεᾶμα). Sama tematyka traktatu dostarcza wielu możliwości odnośnie do zagadnień kulturowych – od zaprezentowania informacji dotyczących kolejnych cudów po na

przykład zwrócenie uwagi na zamięłowanie starożytnych Greków (głównie w epoce hellenistycznej) do tworzenia różnego rodzaju list i zestawień. Περὶ τῶν ἐπτὰ θεαμάτων stanowi wreszcie przykład tego, że również teksty bizantyńskie bardzo dobrze sprawdzają się w dydaktyce języka starogreckiego.

Appendix 1

Ćwiczenie: Ze wstępu traktatu Περὶ τῶν ἐπτὰ θεαμάτων wypisz wszystkie bezokoliczniki aorystu i zamień je na formy czasu teraźniejszego. Jakie są różnice w znaczeniu?

x	Infinitivus aoristi	Infinitivus praesentis
1	ἀποδημῆσαι	ἀποδημεῖν *ἀποδημέειν
2	διαπλεῦσαι	Διαπλεύειν
3	ἐπελθεῖν	ἐπέρχεσθαι
4	ἐνεπιδημῆσαι	ἐνεπιδημεῖν *ἐνεπιδημέειν
5	ἔλθεῖν	ἔρχεσθαι
6	προσπλεῦσαι	προσπλεύειν
7	θεάσασθαι	θεᾶσθαι

* formy niekontraowane

Appendix 2

Περὶ τῶν Ἀθηναίων

Οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι κτίζουσι πολλὰ ἱερὰ τοῖς θεοῖς. Ἐν τοῖς βωμοῖς θύουσιν σῖτον καὶ οἶνον καὶ ζῶα. Ἐν τῷ πολέμῳ ὁ τῶν βαρβάρων στρατὸς διαφθείρει τὰ τῶν Ἀθηναίων ἱερὰ καὶ τοὺς οἴκους. οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὸν πόλεμον ἄλλα λαμπρὰ ἱερὰ καὶ οἴκους κατασκευάζουσιν.

κτίζω – zakładam [ĩ]

θύω – składam ofiarę [ũ]

διαφθείρω – niszcze

κατασκευάζω – przygotowuje, buduje [ã]

τὸ ἱερόν, -οῦ – świątynia

ὁ σῖτος, -ου – zboże

ὁ οἶνος, -ου – wino

τὸ ζῶον, -ου – zwierzę

ὁ βάρβαρος, -ου – barbarzyńca

ὁ στρατός, -ου – wojsko

ὁ βωμός, -οῦ – ołtarz

ὁ πόλεμος, -ου – wojna

ἀρχαῖος, -α, -ov – starożytny
 λαμπρός, -α, -ov – wspaniały, sławny
 ἄλλος, -η, -ov – inny

Bibliografia

Wydania tekstów źródłowych

Ajschylos

Aeschyli Tragoediae cum fabularum deperditarum fragmentis poetae vita et operum catalogo recensuit Arturius Sidgwick. Oxonii 1902.

Ajschylos, *Tragedie*, t. I: *Persowie. Siedmiu przeciw Tebom. Błagalnice. Prometeusz w okowach*, przeł., wstęp i przypisy R. Chodkowski. Lublin 2015.

Apollodor

Apollodor, *Biblioteka opowieści mitycznych (Bibliothèque)*, przeł., wstęp i przypisy T. Mojsik. Wrocław 2018.

Aulus Geliusz

A. Gellii Noctium Atticarum libri XX, edidit C. Hosius. Leipzig 1903.

Diodor Sycylijski

Diodori Bibliotheca Historica, ediderunt I. Bekker, L. Dindorf, F. Vogel. Leipzig 1888–1890.

Herodot

Herodoti Historiae, recognovit brevisque adnotatione critica instruxit N.G. Wilson, v. 1–2. Oxonii 2015.

Herodot, *Dzieje*, przeł. S. Hammer, oprac. R. Turasiewicz. Wrocław–Warszawa–Kraków 2005.

Homer

Homeri Odyssea, recensuit et testimonia congressit M.L. West. Berlin–New York 2016.

Kallimach

Kallimach, *Dzieła poetyckie*, t. II, przeł., wstęp i przypisy A. Kotlińska-Toma, E. Żybert-Pruchnicka. Wrocław 2017.

Ksenofont

Xenophontis opera omnia, vol. 2, 2nd edition. Oxford 1921.

Marcjalis

M. Valerii Martialis Epigrammaton libri, recognovit W. Heraeus. Leipzig 1925.

Marcjalis, *Księga widowisk*, przeł. K. Różycka-Tomaszuk, wstęp i koment. A. Klęczar, M. Zagórski, współpraca B. Burliga. Wrocław 2015.

Platon

Platonis Opera, ed. J. Burnet. Oxonii 1903.

Plutarch

Plutarch, *Moralia*, edidit G.N. Bernardakis. Leipzig 1895.

Pseudo-Filon

Pseudo-Filon z Bizancjum, https://www.hs-augsburg.de/~harsch/graeca/Chronologia/S_post04/Pseudo-Philon/phi_the0.html [dostęp: 23 stycznia 2023].

Pseudo-Ksenofont

Pseudo-Xénophon, *Constitution des Athéniens*, texte établi, traduit et commenté par D. Lenfant. Paris 2017.

Sofokles

Sofokles, *Tragedie*, t. I: *Ajas. Trachinki. Filoktet. Edyp w Kolonos*, przeł., wstęp i przypisy R. Chodkowski. Lublin 2009.

Witruwiusz

Vitruve, *De l'Architecture / De architectura*, texte établi par P. Gros. Paris 2015.

Podręczniki

Balme, M., Lawall, G., Miraglia L., Bórrri T.F. (2021). *Athenaze – Introduzione al greco antico*, t. I. Montella–Frascati.

Borowska, M. (2007). *Μορμολόκη. Książka do nauki języka starogreckiego*, wyd. 3. Warszawa.

Gładowska, B., Stachowicz-Garstka, A., Zawadzka, M. (2019). *Varietas delectat. Wybór tekstów łacińskich*. Warszawa.

Golias, M. (1954). *Wstępna nauka języka greckiego – teksty*. Warszawa.

Korus, A.K. (1998). *Hellenike glotta. Podręcznik do nauki języka greckiego*, wyd. 2. Warszawa.

Mikuła, M., Popiołek, M. (2019). *Ἑλληνές ἐσμεν πάντες. Podręcznik do nauki języka starogreckiego*, t. I. Warszawa.

Ørberg, H.H. (2021a). *Lingua Latina per se illustrata – pars I Familia Romana*. Montella.

Ørberg, H.H. (2021b). *Lingua Latina per se illustrata – pars II Roma Aeterna*. Roma.

Ryba, J., Wolanin, E., Klęczar, A. (2018). *Homo Romānus – Podręcznik do języka łacińskiego i kultury antycznej*, t. I. Kraków.

Gramatyki

Auerbach, M., Golias, M. (1985). *Gramatyka grecka*. Warszawa.

Słowniki i encyklopedie

Der Neue Pauly – Enzyklopädie der Antike, https://referenceworks.brillonline.com/entries/der-neue-pauly/der-neue-pauly-encyklopadie-der-antike-COM_001 [dostęp: 24 stycznia 2023].

Etymological Dictionary of Greek. R. Beekes (red.), t. I–II. Leiden–Boston 2010.

Handwörterbuch der griechischen Sprache. Passow F. (red.), t. I–II. Leipzig 1819–1828.

LSJ: *A Greek-English Lexicon*. H.G. Liddel, R. Scott (red.), wyd. 9. Oxford 1966.

Powell, J.E. (2013). *A Lexicon to Herodotus*. Hildesheim–Zürich–New York (wyd. 1: Cambridge 1938).

Słownik grecko-polski. Z. Abramowiczówna (red.), t. I–IV. Warszawa 1958–1965.

Artykuły i monografie

- Brodersen, K. (1996). *Die sieben Weltwunder – Legendäre Kunst- und Bauwerke der Antike*. München.
- Clayton, P.A., Price, M.J. (red.) (1988). *The Seven Wonders of the Ancien World*. London–New York.
- Engels, J. (2010). *Die sieben Weisen – Leben, Lehren und Legenden*. München.
- Fehling, D. (1971). *Die Quellenangaben bei Herodot. Studien zur Erzählkunst Herodots*. Berlin–New York.
- Fehling, D. (1985). *Die sieben Weisen und die frühgriechische Chronologie – Eine traditions-geschichtliche Studie*. Bern–Frankfurt am Main–New York.
- Jähnig, J., Sonnabend, H. (2010). *Die sieben Weltwunder*. Darmstadt.
- Jordan, P. (2014). *The Seven Wonders of the Ancien World*. London–New York.
- Kuciak, J. (2022). *Samos w świecie Herodota. Logoi samijskie i ich miejsce w „Dziejach” Herodota*. Kraków.
- Lenfant, D. (2017). Notice. W: Pseudo-Xénophon, *Constitution des Athéniens*, texte établi, traduit et commenté par D. Lenfant. Paris, I–CLIX.
- Loch, M. (2015). Latine loquor! – czyli łacina żywa jako metoda dydaktyczna. *Symbolae Philologorum Posnaniensium Graecae et Latinae*, 25, 2, 137–151.
- Ochman, K. (2014). Nauczanie łaciny – immersja czy gramatyka. *Języki Obce*, 3, 54–58.
- Seretryn, A. (2013). Czytanie ekstensywne, czyli sposób na efektywne rozwijanie kompetencji leksykalnej uczących się. W: A. Achtełlik, J. Tambor, *Sztuka to rzemiosło. Nauczyć Polski i polskiego*, t. 3. Katowice, 208–220.
- Sprawski, S., Kuciak, J., Duszyński, W., Bodzek, J. (2018). *Aigaika. Studia nad historią wysp Morza Egejskiego od VII do II w. p.n.e*. Kraków.

Źródła internetowe

- Loch, M., *Treści kulturowe i wychowawcze w podręczniku Familia Romana H.H. Ørberga*, https://www.youtube.com/watch?v=hTjnKO84ua0&t=749s&ab_channel=MartinusLoch [dostęp: 23 stycznia 2023].
- Loch, M., „Żywa łacina” jako metoda dydaktyczna, https://www.youtube.com/watch?v=dXHh10GNsak&ab_channel=Jest%C4%99%C5%82acinniki%C4%99iniesucharz%C4%999tabelk%C4%85 [dostęp: 23 stycznia 2023].
- Schola Humanistica*, <https://www.scholahumanistica.com/> [dostęp: 24 stycznia 2023].
- Trivium – τριόδος*, <https://www.triodos-trivium.com/> [dostęp: 24 stycznia 2023].